

Az istenadta-féle szerkezetek személyragos tagjának szófaji jellegéről

I. Bevezető megjegyzések

1. Az *istenadta*-féle szerkezetekkel eddig két, igen alapos dolgozat foglalkozott. Az egyik SIMONYI „Isten-adta” című értekezése, amely egy nagyobb, „Igenévi szerkezetek” címet viselő tanulmány egyik részleteként jelent meg 1907-ben (Nyr. XXXVI, 193—205, 264—71 és NyF. 47. sz. 10—30). A másik SZEPESY GYULA dolgozata 1939-ből: „Az *isten-adta*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben” (MNyTK. 47. sz.). SIMONYI a magyar, SZEPESY a rokonnyelvi szerkezeteket vizsgálta meg. Bőséges adattárunk teszi lehetővé, hogy megállapításait ellenőrizzük, s ahol az adatok nekünk — amikor készül a leíró nyelvtanunk szempontjából is újra mérlegeljük a kérdést — mást mondanak, módosítsuk. E tanulmányok, főleg pedig — mivel én csak a magyar szerkezetekkel foglalkoztam — SIMONYI munkája nélkül alig mentem volna valamire, hiszen a régi nyelvből új gyűjtött adatanyag nem áll rendelkezésünkre. SIMONYI-nak nemcsak adatai, hanem következtetései is igen fontosak, s ha a végeredmény, amire jutottam, különbözik is az övétől, ezt elsősorban annak tulajdonítom, hogy SIMONYI e szerkezetek esetében nem éppen a legszerencsésebb nyelvművelő elvek alapján ítélte meg a történeti változásokat is.

2. E tanulmány elején ki kell emelnem, hogy tárgyunkkal kapcsolatban nem szabad összezavarni két kérdést: az eredetnek, a fejlődés kiindulópontjával szolgáló szerkezetek felderítésének a kérdését és azt a kérdést, hogy a tárgyalt szerkezetek hogyan viselkednek az újabb időkben, és hogyan helyezhetők el a mai nyelvtanrendszerben. Számolni kell azzal is, hogy e szerkezetek a nyelvtanrendszerben való helyzetük szempontjából esetleg változáson mentek át a nyelvtörténet folyamán, hogy talán a régi és az új ma olyan módon él egymás mellett, hogy ez az együttlét rendszertani szempontból belső feszültséget, ellentmondást teremt, és azt vált ki a valóságot híven tükrözni akaró tudatban is. Lehet, hogy ez az ellentmondás nem oldható fel és el kell fogadnunk, hogy valamilyen kettős arculatú nyelvi kategóriával állunk szemben.

3. SIMONYI (NyF. 47. sz. 10—3) és SZEPESY (i. m. 3—6) ismertetése szerint igenek tartja a mi szerkezetünk *-t* formánsos elemét régi nyelvtaníróink közül MOLNÁR ALBERT, PERESZLÉNYI PÁL, RÉVAI MIKLÓS, az újabbak közül RIEDL SZENDE (korábban), SZINNYEI, NÉGYESSY; a nyelvtanírókon kívül külföldön ARENDT, MISTELI, nálunk P. THEWREWK, VERESS IGNÁC, ZOLNAI GYULA,¹ BALASSA. Igenévnék fogja fel GONDOL DÁNIEL, SZVORÉNYI, RIEDL SZENDE (később), TAKÁCS ISTVÁN, KISS IGNÁC, IMRE SÁNDOR. SIMONYI maga előbb főnévnék tartja (Nyr. IV, 440), később, az „Isten-adta” című tanulmányában azonban az igenévi jelleget bizonyítja (NyF. 47. sz. 10—30). Érveinek nagy része ma is helytálló és felfogása — a szerkezet eredetére vonatkozólag — lényegében — nem cáfolható meg. SIMONYI nézetét, tehát az igenévi eredetet fogadja el SZEPESY is, és a finnugor nyelvekből összegyűjtött bőséges példaanyag segítségével meggyőzően bizonyítja,

¹ ZOLNAI később hajlik arra, hogy igenévnék is tartsa (vö. MNy. XL, 4).

hogy a finnugor nyelvekben főleg *-m*, *-t* és *-n* képzős igeelvek fordulnak elő az *istenadta gyermek*-nek és a *gutaütött ember*-nek megfelelő szerkezetekben.

Mai nyelvészeink közül KLEMM nagy mondattani munkájában SIMONYI és SZEPESY véleményéhez csatlakozik, de egyrészt SIMONYI-nak mindkét fel-fogását, tehát a főnévi és az igenévi eredetet is elfogadhatónak tartja (Tört-Mondt. 397—9), másrészt a tárgyias igeragozás későbbi hatásával is számol (i. m. 399). Lényegében hozzá csatlakozik FOKOS (Nyr. LXIV, 94—9). PAIS az alárendelő összetételekről szóló egyetemi előadásában az alanyos és a jel-zős összetételek között egyaránt szokta tárgyalni az *istenadta*-t, annak a fel-fogásának megfelelően, hogy az ilyen szerkezetek közül egyesek igéből, mások igenéből is létrejöhetnek.

II. A szerkezet leíró szempontú elemzése

1. A *-t* formánsos igenév és ige elhatárolása általánosan

Nyelvészeink részéről általánosan elismert tény, hogy a *-t*, *-tt* képzős igenév és a *-t*, *-tt* időjeles igealak közös eredetű. Úgy is szokták mondani, hogy az igealak nem más, mint személyragos igenév. Ez a megállapítás leíró szempontból csak hozzávetőlegesen igaz, annyiban tudniillik, hogyha az igealakot az igeragozási paradigmasorban nézzük (*adtam*, *adtál*, *adott* stb.), akkor a személyragokkal való személyjelölés jellemző rá, vele szemben viszont az igenévre (erre, a *-t*, *-tt* képzősre) a személyragtalanság a jellemző. Ámde ha az egyes igealakokat külön-külön vizsgáljuk, mindjárt kiderül, hogy az egyes számú 3. személyű alanyi ragozású igealak ragtalan (*adott*), s az igenév is kaphat személyragot, mint alkalmi főnév: *az én választottam*, *a te megbízottad*, *az osztály bukottjai* stb. Az *adott* igealak és a *választottam* igenév azonban csak mondatban vagy szerkezetben tekinthető igealaknak illetőleg igenévként, mondaton kívül ezek a szóalakok igeelvek is és igék is egyszerre. Mondatban vagy szerkezetben rendszerint meg tudjuk és meg szoktuk különböztetni az igevelet az igétől. Nincs kétségünk például afelől, hogy az *Ő almát adott nekem* mondatban az *adott* szóalak ige, a *nekem adott alma* szerkezetben pedig igenév.

A szófaji jelleg meghatározásához általában jelentéstani és alaktani kritériumokat szoktunk tekintetbe venni, mégpedig nemcsak az illető szó szótári előfordulása, hanem szintaktikai szerepe szempontjából is. Ez a magyar nyelvre vonatkozólag annyival is inkább szükséges, mivel a magyar szófaji jellege pusztán szótári megjelenése alapján sokszor nem dönthető el, gondoljunk például a *les*, *fagy*, *nyom* stb.-féle nomenverbumokra. Az *-ó*, *-ő* és az *-andó*, *-enő* képzős igenév esetében maga a deverbális nomenképző már különleg megkülönbözteti az igevelet az igétől. A *-t*, *-tt* formánsos alakulatok esetében az igetőhöz függesztett formáns egyszer igenévképző, másszor időjel szerepét játssza. Maga a formáns tehát nem alkalmas a szófaji különbség érzékeltesítésére. Jelentéstani szempontból kettejük között az a különbség, hogy az ige cselekvést, történést fejez ki, még pedig olyan változást, amely a múltban végbement, az igenév pedig állapotot, mégpedig túlnyomórészt teljesen véghezvitt, célját elért cselekvés, történést eredményeképpen bekövetkezett állapotot fejez ki, olyan állapotot, amely a főcselekvéssel egy időben megvan. Amíg tehát az ige idői vonatkozása csak múlt, az igenév idői vonatkozása múlt

is, meg jelen is, illetőleg helyesebben előidejű, is, meg egyidejű is (vö. KÁROLY, Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában 21, 109). Az igenévnék ez az állapotkifejező jelentése szoros összefüggésben van mondatrész szerepével, igenevünk ugyanis ragtalanul többnyire jelzőként szokta állapotkifejező szerepét betölteni. Állítmányként ritkán használjuk igenevünket (vö. TOMPA: MNy. XLIX, 135—8; de régen mégis: KÁROLY, Igenévrendszerünk 127), de ilyenkor is jól meg lehet különböztetni az átható igéből képzett igenevet az igétől: *A ház elhagyott* mondatban az állítmány (utóbb melléknevesült) igenév, mert passzív jelentése van a mondat alanyára vonatkoztatva, míg az *Ő elhagyott engemet* mondatban ige, aktív jelentéssel. Csupán az át nem ható, történést jelentő igékből (vö. KÁROLY i. m. 23) képzett igenevek megkülönböztetése okozhat néha nehézséget. Ilyenkor előfordul ugyanis, hogy a mondatbeli használat, a mondat értelme szempontjából is mindegy, hogy valamit úgy fogunk-e fel, mint befejezett cselekvés eredményeképpen meglevő állapotot, vagy mint a múltban befejezett történést. Így ebben a mondatban: *Barátomnak, aki eléggé lesoványodott, jó táplálkozásra van szüksége* a *lesoványodott* lehet igenév (= le van soványodva) és ige is (= lesoványodáson ment keresztül), s csak a következő mondatokban válik szét élesebben a kétféle szerep a határozó, illetőleg jelző által: *Barátomnak, aki most eléggé lesoványodott...*, *Barátom milyen lesoványodott...* (igenév); *Barátomnak, aki az utóbbi időben eléggé lesoványodott...*, *Barátom mennyire lesoványodott...* (ige).² Az ilyen esetek száma mégis elég korlátozott, s az *istenadta*-féle szerkezetekre nem is vonatkozatható, mert ezekben mindig átható igéből formált szavak vannak, s mindig jelzői funkcióban szerepelnek (lásd alább).

Az említetteken kívül van még egy fontos jelentéstani különbség a *-t* formánsos igenév és ige között. Az ige — mint említettük — mindig befejezett cselekvést fejez ki. Az igenév azonban kifejez olykor befejezetlen, a főcselekvéssel egyidejű cselekvést, illetőleg egyidejű cselekvés okozta állapotot is (*Sokáig elnéztem az ölében tartott gyermekét*). A *-t*, *-tt* formánsos igenév az ilyen szerkezetekben úgy lép fel, mint amelynek a passzív jelentése fontosabbá vált az előidejűséget, befejezettséget jelentő funkcionál.

Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy a jelzői funkciójú *-t*, *-tt* formánsos szóalak állapotot fejez ki, az állítmányi szerepű pedig rendszerint történést, változást. Továbbá: a jelzői funkciójú *-t*, *-tt* formánsos szóalak kifejezhet olyan állapotot is, amelyet olyan cselekvés hoz létre, amely az állapottal egy időben folyik, az állítmányi szerepű és történést, változást kifejező szóalak mindig befejezett, időben előzőleg lefolyt történést, változás kifejezője lehet csak. Még továbbá: az átható igéből képzett jelzői funkciójú *-t*, *-tt* formánsos elem többnyire³ passzív értelmű, az ugyancsak átható igéből képzett állítmányi szerepű pedig aktív értelmű.⁴ A mondatrész szerep (és az

¹ Az *elég* használatára vonatkozólag vö. KÁROLY: MNy. LII, 435—7

² Igének is, igenévnék is vehető kódexbeli példákat idézek „Igenévrendszerünk...” című munkámban (129. l.).

³ A *sokat látott ember, sokat tapasztalt férfi-félék* kivételek, ezekben az igenév aktív értelmű, de ezek ritkán fordulnak elő (vö. KÁROLY i. m. 113), és az *istenadta*-féle szerkezetben nem lehetségesek.

⁴ A szenvedő alakú ige *-tt* formánsos származéka állítmányi szerepében is passzív értelmű (*Az ügy elvégeztetett*), a szenvedő képzős igei vagy igenévi alakulatokkal azonban most nem foglalkozom, mert a mi *istenadta*-féle szerkezetünkben ilyenek nem fordulnak elő. Ennek is van oka, lásd később.

ezzel összefüggő jelentés) alapján tehát meg tudjuk különböztetni a *-t*, *-tt* formánsos igealakot az igenévtől. A *-t*, *-tt* formánsos szó végeredményben nomenverbum, amelynek a szófaját csak mondatrészi szerepe és a mondatban kapott jelentése alapján lehet eldönteni; olyan, mint a *fagy*, *nyom*, *les* stb.

2. A szerkezet jelentéstani és mondattani elemzése

Az *istenadta gyermek*, *napsütötte arc*, *madárlátta kenyér* és a *munkás készítette áru*, *magá készítette hegedű*, *Szovjetunió vezette béketábor*, *szél ringatta ág*, az *idézünk vers*-féle szerkezetekben⁵ a *-t*, *-tt* formánsos elemről a következők állapíthatók meg: a) mindig átható igéből vannak képezve; b) mindig jelzői funkcióban fordulnak elő; c) jelzett szavukhoz való viszonyukban mindig passzív értelműek, azaz cselekvéshordozójuk (vö. KÁROLY i. m. 22) mindig passzív; d) előidejű és egyidejű cselekvés okozta állapotot fejeznek ki. Mindezen sajátságok alapján szerkezetünk *-t*, *-tt* formánsos eleme: igenév. Ez az igenévi jelzős szerkezet két dologban azonban különbözik a nyelvünkben szokásosabb igenévi jelzős szerkezetektől: a) személyrag van a jelző végén; b) az igenévi cselekvés alanya is ki van téve a jelző előtt, de nem határozóragos alakban, mint a *tőlünk kívánt jókat* vagy az *általunk kívánt jókat*-féle szokásosabb szerkezetekben, hanem ragtalanul. Az igenévi cselekvés alanyát megjelölő ragtalan névszó és az igenév között olyan jelentéstani viszony van, mint az igealany és az ige között, s e viszony szempontjából az igenév aktív jelentésű. Efelől a *-t*, *-tt* formánsos szó bizvást lehet igenév, mint ahogy igenév van a *tőlünk kívánt jókat*-féle szerkezetben is. Az említett két alaki, szerkezet-tani sajátság azonban mégis igen közel hozza szerkezetünket ahhoz a szerkezet-tési formához, amelyben az aktív jelentésű ige és alanya szokott lenni: *szél ringatta* (az ágat), *munkás készítette* (az árut). Ugyanakkor az ilyen szerkezetek úgy is elemezhetők, hogy az igenévi cselekvés és ragtalan alanya között birtokos jelzős viszony van genitivus subjectivusi jelentéstartalommal.⁶ Ezért pusztán leíró szempontból is kétféleképpen elemezhetők a mi *szél ringatta ág*-féle szerkezeteink: a jelző (*ringatta*) bővítménye (szél) felfogható alannak, úgy, mint ahogy alannak vesszük a *bika rugaszkodván*-féle szerkezetben vagy a mi szerkezetünkkel egészen közeli rokon *gutaütött ember*-féle szerkezetben az igenév alanyát.⁷ Hasonló alanyos szerkezet az *-ó*, *-ő* képzős igenévvvel alkotott

⁵ Az előbb és utóbb felsorolt szerkezetek között az a különbség, hogy az előbbiek a gyakori használat és az esetleges jelentéselhomályosulás következtében jobban összeforrottak, s a jelenleg érvényben levő helyesírási szabályzat értelmében egybeírandók, míg az utóbbiak inkább alkalmi szerkezetek, s külön is írandók a szabályzat szerint. Én az egybeírás-különírás, összetétel vagy nem összetétel kérdésével nem foglalkozom. Magának a szerkezet-típusnak a tanulmányozására azonban alkalmasabbak az alkalmilag használt szerkezetek, s ezért a továbbiakban sokszor ilyenekből veszem példáimat.

⁶ Akár alany-állítmány, akár birtokos-birtok viszonyt látunk is szerkezetünkben, a *-t* formánsos szóalak és a cselekvés kiindulását jelölő szóalak között aktív a jelentéstani viszony. Az egész jelzős szerkezetben tehát a jelző és bővítménye között aktív, a jelző és jelzett szava között passzív a jelentéstani viszony. A jelzőnek e kétféle és kétféle irányuló jelentéstani viszonyulását így ábrázolhatjuk: A $\underset{\cdot}{\text{A}}$ B $\underset{\cdot}{\text{P}}$ C.

⁷ A *porlepett könyv* és a *porlepte könyv* közti közeli rokonság is mintha azt sugalmazná, hogy a kétféle szerkezetet egységesen elemezzük mondattani szempontból. A *porlepett*-féle szerkezetben kevésbé szoktak ígét látni, mint a *porlepte*-félében, pedig

lóforgató malom-féle szerkezet is (KLEMM, TörtMondt. 394). A jelző bővítőménye másrészt felfogható birtokosjelzőnek, s ez ebben az esetben éppúgy genitívus subjectívus, mint az *isten adása, szél zúgása* vagy akár az *ő választotta*-féle szerkezetben a deverbális főnév jelzője. Birtokos személyragos szó jelzőül ritka, bár szerkezettenilag nem ellenkezik a finnugor nyelvek rendszerével, lásd a *fia veréb, tyúkalja csirke, nagyja munka*-féle szerkezeteket és más rokonyelvű szerkezeteket (vö. pl.: KLEMM, TörtMondt. 306; FOKOS: Nyr. LXIV, 96). Akik a mi szerkezetünk jelzőjét igealaknak veszik, azok alanyos szerkezetnek minősítik az *istenadtát* (vö. SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet. 1955. 287), akik a jelzőt igenévnek, azok a szerkezetet birtokos jelzős szerkezetnek. Ha igealaknak tekintjük a jelzőt, akkor különösnek kell tartanunk a tárgyas ragozású igealak használatát tárgy szerepű mondatrésznélkül. (A *nem járja, nem viszed el szárazon*-félékben a tárgy valamikor megvolt, vagy még ma is odaértendő, vö. KLEMM, TörtMondt. 272). Ez kétségtelenül szerkezetteni ellentmondás, függetlenül most attól, hogy hogyan alakulhattak ki az ilyen szerkezetek. Igealaknak jelzőként való alkalmazása szintén különös és a magyar nyelv rendszerére nem jellemző. Igaz ugyan, hogy van *tedd ide tedd oda ember, térj meg utca* stb. (ezeket éppen SIMONYI gyűjtötte össze először, vö. Nyr. VII, 434—44; vö. még PROHÁSZKA: Nyr. LXXIX, 190—4), de ezek játsszi, tréfás képzések, alkalmi jellegű, frazeológiailag kötött szókapcsolatok, amelyeknek sajátos stilisztikai értékük van, és szerintem rendszertani szempontból nem állíthatók egy sorba az *istenadta ember, szél ringatta ág*-félékkel. Nehéz lenne megérteni, hogy rendszeren miért csak múlt idejű igealakkal alkotunk ilyen szerkezeteket, és miért nincs a *lóforgató malom, tiz ember kapáló szőlő*-féléknek megfelelő *ló forgatja malom, tiz ember kapálja szőlő*-féle. (A tréfás *nem szeretem ember, szeretem komámasszony*-félék vannak, de ezeket, ahogy az előbb említettem, nem érzem annyira a grammatikai szerkezetek bizonyos kötött formájú rendszerébe tartozónak, mint az *istenadta*-féléket.)

Végeredményben jelentéstani és mondattani, szerkezetteni szempontból helyesebbnek látszik, ha szerkezetünket igenévi jelzős szerkezetnek vesszük, de a jelző bővítőményét nem birtokos jelzőnek, hanem alanynak, úgy, ahogy általában a személyragtalan melléknévi igeves szerkezetekben (*szellő üzött felhő, kecskerágó fű*) vagy határozói igeves szerkezetekben (*bika rugaszkodván*) is alanynak vesszük az igenévi cselekvés végrehajtóját (bár nem a mondat alanyának!). Nehézséget jelent azonban a személyrag jellegének a meghatározása és a tőhöz való kapcsolódásának elemzése.

3. A *-t* formánsos szóalak alaki elemzése

A) A szóalak töve

Mint már említettem, a *-t, -tt* formánsos igealakra a személyragosság, az ugyanilyen igenévre a személyragtalanság a jellemző. Az *istenadta*-féle személyragos szerkezetek aránylag ritkán fordulnak elő, ezeknél gyakrabban használjuk a személyragos igeveket alkalmi főnévként: *az én választottam, a te*

olyan okoskodással, hogy a *porlepte könyv* ebből a mondatból keletkezett: *ezt a könyvet a por lepte a porlepett könyv*-et is lehet vezetni olyan mondatból, amelyben a *lepett* ige: *egy könyvet por lepett, vagy ez olyan könyv, amelyet por lepett.*

imádottad, az ő lekötelezettje, a mi megbízottunk, a ti bukottaitok, az ő meghatalmazottjuk, a város elnyomorodottjai, az állam kitüntetéttje, a tanács kirendeltjei, a te kedvelted, az ő lekenyerezettje, a község felruházottja stb., és teljesen főnevesült igenévként: *az én halottam, a te tetted, a vállalat alkalmazottjai, a mi fagylaltunk, a ti pörköltötök,*⁸ *az ő felvágottjuk* stb. Ha a személyragos igeneveket alakilag egybevetjük az *istenadta*-féle szerkezetek *-t, -tt* formánsos elemével, azt tapasztaljuk, hogy közöttük vannak teljesen egyező alakok: *ő az én választottam* ~ *az én választottam ruha, ő a te kedvelted* ~ *a te kedvelted sétatér* stb., és vannak olyan alakok, amelyek az igető tővéghangzója szempontjából különböznek: *ő a te imádottad* ~ *a te imádtad nő, ő a mi megbízottunk* ~ *a mi megbízunk* (vagy: *megbíztuk*) *ember, ő az állam kitüntetéttje* ~ *az állam kitüntette dolgozó, ők a község felruházottjai* ~ *a község felruházta árvízkarosultak* stb. A tővéghangzó nélküli alakok az *istenadta*-féle szerkezetekben fordulnak elő, az alkalmi főnévként használt igenevek, tehát amelyeknek az igenévi volta nem kétséges, eltérés esetén mindig a tővéghangzós változatot mutatják. A személyragos alkalmi főnevektől a tővéghangzó tekintetében különböző *adta* féle szóalakok viszont a tővéghangzó szempontjából pontosan megegyeznek a tárgyias ragozású igealakokkal: *a te imádtad nő* ~ *te imádtad a nőt, az állam kitüntette dolgozó* ~ *az állam kitüntette a dolgozót* stb.

B) Az *a, -e, ~ -ja, -je* személyrag

Az A) pontban felsorolt példák mutatják, hogy az *istenadta*-féle szerkezetek *adta*-ja az *-a, -e ~ -ja, -je* személyrag használata szempontjából is tárgyias ragozású igealaknak, és nem személyragos igenévként (*adottja*) mutatkozik. Vannak ugyan olyan alkalmi főnévként alkalmazott igenevek, amelyek személyragos használata ingadozást mutat, különösen a többes számban (*megjutalmazottai ~ megjutalmazottjai*), de az ilyen igenevek mindig kiegészíthetők a személyrag *-j* elemével, az *istenadta*-féle szerkezetek *adta*-ja azonban sohasem.

SIMONYI tévedett, amikor *A szépasszony főztje, Te isten taszítottja, te! Engem mint a sors üldözöttjét itt is fátum ért* példákat annak a bizonyításául hozta fel, hogy „mindig is igeneveknek érezték a mi kifejezéseinket” (NyF. 47. sz. 16). E (kétségkívül nem régi) példák épp az ellenkezőjét látszanak bizonyítani, azt tudniillik, hogy (használatuk idejében!) a nyelvérzék (már) éles különbséget tett a jelzőként használt *-t, -tt* formánsos szóalak és az alkalmi főnévként használt igenév között: az előbbihez nem tett *-ja, -je* személyragot, csak az utóbbihoz.

C) A többi személyragok

Szerkezetünknek főleg egyes számú 3. személyű használata van, ez is eléggé ritka. Elsősorban az irodalmi nyelvre és a nyelvjáráásokra jellemző, a beszélt köznyelvre kevésbé (illetőleg csak hagyományos szerkezetekben: *istenadta, napsütötte* stb.). Első és második személyű használata ritkább még a 3. személyűnél is. Igen jellemző azonban, hogy a *magam, magad* stb. visszaható névmás mellett mindig csak *-a, -e* személyragos alakja van: *magam sütötte, magad sütötte, magunk sütötte* stb. *kenyér*. Ez a nem egyeztető szerkezet

⁸ TOMPA kéziratoss anyagából.

kétségtelenül a birtokos személyragozásra emlékeztet, olyan, mint a *magam háza*, *magad háza*, vagy a Nagykőrösön még ma is⁹ használt *magam sütése*, *magad sütése* stb. *kenyér* (vö. SIMONYI i. m. 12). A többszámú alakokat használják a legritkábban. A többes számú 1. és 2. személyben van vagy lehet az *idéztünk helyen* és az *idéztük helyen*; az *idéztek helyen* és az *idéztek helyen*. A többes számú 3. személyben van vagy lehet a *politikások idézte helyen* és az *ők idézték helyen*: a példák elseje birtokos személyragozási, másodikja¹⁰ tárgyas ragozási paradigmasorba illik bele.

Ha tehát az egész paradigmasort nézzük, az derül ki, hogy vannak benne határozottan a birtokos szerkezetek alakját követő szerkezetek (ilyenek a nem egyeztető szerkezetek: *magam sütötte kenyér* és *munkások készítette áru*), és vannak benne megint csak határozottan tárgyas személyragokkal ellátott igei alakok (ilyenek az *idéztük helyen*, az *idéztek helyen* és az *idéztek helyen*).

4. A személyrag alaki és funkcionális értékelése

Nehéz tehát szerkezeteinkkel kapcsolatban így feltenni a kérdést: birtokos személyragos vagy igei személyragos-e a *-t*, *-tt* formánsos szó? Láttuk, mindkét fajta személyrag megtalálható a paradigmában. A kérdésre adandó válaszhoz segítségül hívhatjuk más igenevek tanulságait. A főnévi (és a régi kétféle határozói) igenév személyragozása alaki jellegének a megállapítása sem egyszerű. Ezen igenevek személyragozási paradigmája kétségtelenül közelebb áll a birtokos személyragozáshoz, mint az igeihez, de azért nem azonos vele, s ezért már pusztán alaki szempontból is van létjogosultsága annak, hogy külön igenévi személyragozásról beszéljünk (vö. KELEMEN: I. OK. VI, 170). Ami a *-t*, *-tt* formánsos szó személyragjának a funkcióját illeti, erre vonatkozólag még több tanulságot meríthetünk más igenevek vizsgálatából. A főnévi (és a régi kétféle határozói) igenév személyragjának a funkciója (legalábbis a nyelvtörténeti korban már) ugyanis nem birtokviszonyra, hanem a cselekvő-cselekvés viszonyára utalás, s így közelebb áll az igei személyragok funkciójához. (Magam is csak ilyen felfogással tudtam magyarázni a főnévi és a határozói igenév személyragozásának a keletkezésében vagy alakulásában nem egy mozzanatot, vö. Igenévrendsz. 71, 212). Ha ez így van, akkor vehetnénk az *istenadta*-féle szerkezetek személyragos tagjának a személyragját is igenévi személyragnak, s az elnevezés utalna arra, hogy a ragozás alakilag nem tisztán birtokos személyragos, funkciójára nézve pedig inkább cselekvő alanyra és nem birtokosra utal. Részben nem is lehet kifogás e minősítés ellen, s ha kapnánk rajta, szerkezetünk szófaji elemzését is egyszerűbbnek foghatnók föl, mert a jelentéstani-mondattani és alaki elemzés is egy felé mutatna: az igenéviség felé. Amde azért tekintettel kell lennünk a következőkre: a) a melléknévi igenevek (szerkezetünkön kívüli) személyragozása eltér a főnévi (és határozói) igenévtől annyiban, hogy tiszta birtokos személy-

⁹ SZÉPE GYÖRGY volt szíves ennek utánanézni. Ugyancsak tőle tudom, hogy Nagykőrösön egyéb hasonló szerkezetek is vannak. (Vö. MNy. LIII, 226.)

¹⁰ SIMONYI ezeket mereven elítéli és nem vesz róluk tudomást, pedig ilyenek vannak, sőt lehet, hogy (személyes névmás mellett) gyakrabban vannak, mint az *-unk*, *-ünk*, *-atok*, *-etek* ragoások (vö. TOMPA: Nyelvünk a reformkorban 394).

ragozás; *b*) a mi szerkezetünkben a személyragos alakok szembeállíthatók a melléknévi igenevek birtokos személyragos alakjaival, mint emezektől eltérő, és határozottan az igei ragozás felé eltérő alakok; *c*) a mi szerkezetünk ragozásában egymás mellett is élnek, párhuzamosan igei és birtokos személyragok; *d*) a főnévi (és a határozói) igenév személyragozása eltér ugyan némileg a birtokos személyragozástól, de nem az igei ragozás felé, hanem más, speciális irányban. Ezeknek a megfontolása után én pusztán leíró szempontból is — tekintetbe véve mind a funkciót, mind az alakot — sajátos, igenévi-igei személyragozásról beszélnek szerkezetünkkel kapcsolatban, s e személyragozás a leíró nyelvtanban mint szerkezetünkre jellemző sajátos ragozástípus kapna helyet — a birtokos személyragozás, a főnévi igenévi személyragozás (és esetleg egyéb, pl. névutói személyragozás) mellett — a névszói személyragozásokról szóló fejezetben.

5. A *-t* formánsos szóalak szófaji értékelése

Összegezve a leíró szempontú elemzést: a *szél ringatta ág*-féle szerkezetek *-t*, *-tt* formánsos elemét a jelentéstani és a mondattani elemzés alapján inkább igenévnnek, az egyes szóalakok elszigetelt alaki vizsgálata alapján inkább igének, az egész paradigmásorban való, a személyragok szempontjából történő elemzés szerint hol igének, hol igenévnnek kell tekintenünk. Végeredményben tehát a pusztá leíró elemzés alapján oda jutunk, hogy sem az igenévi, sem az igei jelleg mellett nem foglalhatunk határozottan állást, mert ha ezt tennők, egy sor komoly és álláspontunkat megingató ellenvetéssel találunk magunkat szemben. Ezért leghelyesebb szerkezetünk *-t*, *-tt* formánsos elemét annak tartani, aminek a sokoldalú elemzés mutatja: kettős szófaji jellegű szónak, igenévi-igei jelzőnek, személyragozását is sajátos, igenévi-igei személyragozásnak, bővítményét pedig — úgy, ahogy a *szellő üzött felhő*-féle szerkezet igenévi tagjának a bővítményét is — alanyi bővítménynek, ez felel meg ugyanis leginkább a kettős: igenévi-igei jellegnek.

Elképzelhető lenne, hogy az *én tanítottam gyermek, te választottad könyv, magam süttötte kenyér*-féle szerkezetek *-t*, *-tt* formánsos elemét igenévnnek, az *én fogtam hal, a te őrizted ház, az ő tanította gyermek, a mi adtuk könyv, a ti választottátok ruha*-féle szerkezetek *-t*, *-tt* formánsos elemét igének vesszük, a szóalak alaki viselkedése alapján. De az ilyen megoldás sem lenne megnyugtató, mert sokszor egyazon szerkezeten belül is ellentmondó alaki jegyeket találunk, pl. a *magam fogta hal, a munkások készítette áru*-féle szerkezetekben a nem egyeztetés az igenévi, a tőhangzó, illetőleg a *-ja*, *-je* személyrag *j* elemének hiánya az igei jelleg mellett szól. S ha ehhez még hozzászámítjuk a jelentéstani szempontot, akkor az derülne ki, hogy szerkezeteink *-t*, *-tt* formánsos elemét alaki szempontból igének, jelentéstani szempontból igenévnnek kellene tartanunk, s ez az ellentét különösen az egyidejűséget kifejező *-t*, *-tt* elemű szó esetében (pl. *szél ringatta ág*) volna szembetűnő. Arra is lehetne gondolni, hogy az alaki szempontot teljesen mellőzzük. Ezt az eljárást azonban nem tartanám helyesnek annak ellenére, hogy egy rövid kis közleményben magam egy alkalommal így tanácsoltam (Nyr. LXXX, 153).

III. A szerkezet történeti fejlődésének vizsgálata

1. A *-t* formánsos szóalak alaki története.

A) A szóalak töve

E szóalacról a mai leíró szempontú elemzés megállapította, hogy igei és nem igenévi alak. Az a kérdés, érvényes-e ez a megállapítás régi nyelvünkre is? MELICH fejtegetéseiből¹¹ kell kiindulnunk: „volt idő . . . , mikor a mai *-at* ~ *-et*, valamint a *-t* deverbális névszóképző (vö. *éltében*, *élet*) és a *-t* > *-tt* melléknévi igenévképző (vö. *élt*) még nem különült volt úgy el, a mint az ma van . . . A *-t* előtti tövégi magánhangzó szerintem mind az *-at*, *-et*-képzős főnevekben, mind pedig a *-t* ~ *-tt* jeles igevekben és múlt időben *-u* ~ *-i* (*ü*) volt. Ennek bizonyítására felhozom, hogy az igei és az igenévi alakokban ilyenekkel találkozunk: *-t* ~ *-tt* előtt *-u* ~ *-ü*; *odut*, *odutta*, *mundut* . . . *-t* ~ *-tt* előtt *-a* a mélyhangú szavakban: ThewrC. 125: nemes nemből *tamadat* zřv; Kriza C. 38: *elhagyattattat* . . . Az *-at* ~ *-et* képzős főneveknél is van *-ot* ~ *-öt* alak, sőt *-ut* ~ *-üt* is.” (MNY. XI, 347.) A *-t* elemet felmutató főnév, igenév és ige alaki egybeesésére magam is több példát említek első kódexeinkből „Igenévrendszerünk . . .” című munkámban (140. l.). MELICH felfogását vallja MÉSZÖLY (A HB hangtörténeti és alakantani sajtáságai 20) és BÁRCZI is (TihAl. 171—4). Más finnugor nyelvekben is van példa főnévképző és melléknévi igenévképző azonosságára. Ilyen az chanti *-ti*, *-ta*, *-ta* képző, amely BÁRCZI véleménye szerint (i. m. 173) azonosnak tekinthető a magyar *-t*, *-tt* melléknévi igenévképzővel és a főnévképző *-t*-vel. Az altáji nyelvekben is megtaláljuk a főnévi és melléknévi igenévképző azonosságát (vö. Nyr. XXVI, 243). A *-t* elemű főnevek, igevek és igék végleges alaki elkülönülése az adatok vallo-mása alapján tehát a magyar nyelv történeti korára tehető.

Előbb a főnevek különülnek el az igéktől és igevevektől, majd ez utóbbiak egymástól. A főnevek a *-t* előtti tövégi hang minősége és a *-t* hosszúsága által válnak el alakilag az igenévi-igei kategóriától. Úgy látszik, a főnevekben már első nyelvemlékeinktől kezdve a nyiltabb tövégi hang az általános: eleinte az *o*, *ë*, aztán az *a*, *e*, az igevekben és igékben viszont még ebben az időben egy fokkal zártabb a tövégi hang. Főnevek: HB.: *kinzotviatul*, ÓMS.: *hullothya*, *olelothya*; GyulGl.: *Chudalatus*, *arulatia* stb. Igevek, igék: HB.: „: *odut*, *tilvut*, *unutte*, *odutta vola*, *odut*; GyulGl.: *mu(n)dut*; KT.: *fciluttet*, KTSz.: *f(c)ilut*, *tacaruta*, *aldut*. (A KTSz. *fugadotianoc* adata zártabb hangjával és *-ja* személyragjával¹² azt a gyanút ébreszti fel bennem, hogy nem igenév, hanem főnév, ugyanaz a szó, mint a GyulGl.-ban a *fugadatia*.) A *-t* hosszúsága szempontjából a főnév még nem különült el ebben a korban az igenévtől és az igétől, ahogy az adatokból láttuk is.

Az igenévnek és az igének az alaki elkülönülése is két sajtáság által ment végbe: az igék nagy csoportja személyragos alakjában elvesztette a *-t* előtti tövégi magánhangzóját, az igenév azonban sok esetben (nem mindig) megtartotta, és a 3. személyű birtokos személyragot *-ja*, *-je* alakban vette magához. Tehát az eredeti közös *odutta*, **fugutta* igenévi-igei alakból egyrészt *adta*, *fogta* igealak, másrészt *adottja*, *fogottja* igenévi alak vált szét. (A ragtalan alak

¹¹ Tótani szempontból MELICH fejtegette először részletesebben a *-t* formánsos szók közti összefüggést, bár ennek gondolata régibb (vö. TMNY. 480, 508, 622).

¹² Ez a főnevekre jellemző (vö. MÉSZÖLY i. m. 14 kk.), az igevevekre akkor még nem, lásd később.

mindmáig közös: *adott*). A HB. korában még az igei alak is tövéghangzós volt: *odutta vola*. A tövéghangzó viselkedése (kiesése vagy megmaradása) jórészt attól függött, hogy milyen mássalhangzó volt előtte.

a) Legelőször a (nem a hangzótoldó-hangzóvesztő tótipusba tartozó) *z* végű igék vesztették el tövéghangzójukat. Erre abból következtetek, hogy kódexeinkben nemcsak az ilyen végű igék, hanem több esetben még az igenevek is sokszor tőhangzó nélkül veszik magukhoz a *-t* formánst: JókK. 86: „*zakadozt gyekenek*”; 109: „*nemelyket . . . ygyekezett*”; 151: „*karhozakot*”; BécsiK. 25: „*mégfogatkozta*” stb. (vö. még SIMONYI, TMNy. 236, NyF. 47. sz. 13). A tőhangzó kiesése „szempontjából a *z* végű igenevek és igék tehát a mainál is előrehaladottabb állapotot mutatnak. Így tehát a mondseei bencés apátság egyik kódexében felfedezett XIV. századi magyar glossza, a *Rauaz atkozta feel* (MNy. XXIII, 33) *t* elemű szava alakja szerint nemcsak ige lehet, hanem igenév is lehetett, úgy, mint az Érdy-kódex következő adatának igeneve: ÉrdyK. 6: „*en atyamnac atkozta*”.

b) A *p*, *b*, *k*, *g*, *gy* és még néhány más hangra végződő igék és a *d* végű igék egy része szintén elvesztette tövéghangzóját a kódexirodalom korára, ez a változás azonban az igenevekre már nem terjedt ki. Így a XIV—XVI. században az *adta*, *fogta*, *kapta*, *dobta* stb. igealakokkal szemben állnak az *adotta*, *fogottak*, *kapottak*, *dobottak*, *hagyottak* igenévi alakok: BécsiK. 11: *faragottakból*; 86: *mégfogattak*; 134: *megodattak*; 312: *meghagottak*; MünchK. 24, 55: *elhagottak*; 20: *fojattak*; 168: *elhagottak*. Az 1488-ból való bagonyai ráolvasásban már olyan igenévi alakot találunk, amely pontosan meg van különböztetve az igétől: „*ew husath fekel war fogta*. Menie mondiad Zenth Janos ewangeliftanak, hogy ez fekel war fogotta weres pey lo megh ti'tolion”. Viszont az Érdy-kódex *isten adta jókat* valamint a JordK. *te laktad földet* adatában igei alakot találunk.

c) A likvidákra és a nazális *n*-re végződő igék és igenevek a kódexek korára még nem vesztették el teljesen tövéghangzójukat. A Jókai-kódexben például ilyen igealakokat találunk: *felelet*, *nyeret*, *vonot*, *lölöt*, s ilyen igenévi alakokat: *emelet*, *kolcsolot*, *furot*, *igéret*, *kéret* (vö.: MÉSZÖLY, A HB. tárgyas elbeszélő múlt alakjai 42; KÁROLY, Igenévrendszerünk 140). A tövéghangzóznak ez a megőrzése nem minden igenél egyforma. Például a *szül* igének múlt idejű alakját csak tövéghangzó nélkül ismerjük ebből a korból (vö. NySz.), de a mi szerkezetünkben tövéghangzós, s így igenévi alakra mutató formát találunk kétszer is: NagyszK. 148: „*szülöttem fiamnak*”; 274: „*Az ő . . . szülötte . . . Jézus*” (NyF. 47. sz. 27). A *szülött* mint alkalmilag főnevesült igenév is csak tövéghangzós alakban szokott előfordulni, vö. pl. MünchK. 141: „*nagob pphetā nil nemberiēnec zül, tti kczst*”.

A tövéghangzós alakokkal szemben viszont már a kódexekben is túlsúlyban vannak a tövéghangzótlán alakok mind az igei, mind az igenévi kategóriában (vö. KÁROLY, Igenévrendszerünk 109—42). Így a kódexekből való *idő járta rokonsága*, *Máté írta könyv*, *az ő nevelte Jézus*, *az ő megígérte boldogság -t* elemű szava ige is, igenév is lehet.

d) A *-t* végű igék közül azok, amelyekben a *-t* előtt magánhangzó van, sokszor tövéghangzó nélkül fordulnak elő régi nyelvemlékeinkben, kódexeinkben és a mai nyelvjárásokban is. Ilyen igék a *süt*, *vet*, *üt*, *nyit*, *füt*, *vét* stb., amelyeknek *sütte*, *vette*, *ütték*, *nyitá*, *füttem*, *véttem* stb. változatai voltak és vannak, *sütötte*, *vetette*, *ütötték* stb. helyett (TMNy. 237). E rövidebb változatok az igenévi használatban is előfordulnak. SIMONYI idézi (NyF. 47. sz. 16) a követ-

kező adatot: „En kedeg fereg vagok es nem embôr. embereknek vtalta es nepnek el vette: . . . opprobrium hominum et abiectio plebis” (DöbrK. 43). A *vetetteknek* igenév *vetetteknek* változata található meg egy másik adatban: BécsiK. 110: „Adnac kédeg o bëlollo es a bordelba *vèttèknèc*: . . . prostitutis”. A *vetetett* szenvedő igealaknak is előfordul rövidített *vettett* változata: JókK. 112: „maradyon azon allatban kyben *uettett*: . . . in quo *positus est*”. Van *nyulka sütötte* (vö. Nyr. XXX, 44, 144) és *harapsütte hely* (MTSz.). A mai köznyelvben is használatos *szeretteim* is kétségtelenül a *szeretetteim* rövidült formájának tekinthető. Hasonló rövidülések találhatók kódexeinkben a szenvedő képzős igéből képzett igenevek értelmezői és állítmányi használatában pl. *plántáltatottat* helyett *plántáltattat*, *valának takartatottak* helyett *valának takartattak* található (vö. KÁROLY i. m. 129). Így most már az *istenadta*-féle szerkezetek első adatai is ilyen igéknek vagy igeneveknek tekinthetők: 1273: *menytegudurre* (= menny ütte gödörre), 1363: *Menüttemezev* (= menny ütte mező),¹³ 1333: *Istenwette* (= istenvette, vö. MTSz.: *istentaszintotta*), 1480: *Istenwette*, annál is inkább, mert ezek teljesebb formában is megtalálhatók: 1349: „*Istenuetethe*, 1329: „*menutetesziget*. E két utóbbi adat olvasata: *istenvetete* és *menyütetesziget*. (Ez első, oklevélszótárbeli adatok helyes megfejtése JAKUBOVICH érdeme, vö. MNy. XIV, 78—9; a két utolsó, teljesebb alak értelmezésében én a főnévnek való minősítés lehetőségét sem zárnám ki.)

A mai *lát* ige *láttam*, *láttad*, *látta* ragozási módja is rövidülés eredménye, hiszen a többi olyan *-t* végű igénk, amelynek a *-t*-je előtt hosszú magánhangzó van, mind tövéghangzós alakjához veszi a *-t*-t a személyragok előtt is: *fütöttem*, *hütöttem*, *vétette* stb. De ahogy régen és a mai nyelvjárásokban is előfordul a *fütöttem* mellett a *füttem*, a *hütöttem* mellett a *hüttem*, éppúgy volt a *lát* ige esetében is a *látta* mellett *látotta* is: MargL. 193: „egyb dolgait is *látotta*” stb. (vö. TMNy. 235). Ahogy a *vette*, az *ütte*, meg a *sütte* lehetett és lehet ige is, meg igenév is, éppúgy lehetett a *láttá*-nak is igenévi használata. A közismert *madár látta* szerkezetben a *látta* tehát igenév is lehetett, ahogy egy későbbi adatban feltétlenül az: „Nagy kívánsággal várom hogy a nem *láttakat* is láthassam” (Aranka 1806. Figyelő 1878. 5: 154, idézi SIMONYI NyF. 47. sz. 13).

e) A tiszta *-v* tövű és az *-sz-szel* bővülő *-v* tövű igék magánhangzós végű tőalakjukhoz veszik és vették az időjelet is, meg az igenévképzőt is: *nötte*, *lötte*, *fötte*, *szötte*, *rötta*, *nyütte*, *fütta*, *ötta*, *vítta*; *tette*, *vette*, *hítte*, *vítte*, *ette*, *ítta* stb. A *féreg ette*, *szú ette*, *erdő nötte*, *had vítta* stb., valamint a SermDom. *szél fütta nádat* és a SzékK. *ő tötte dologban -t* elemű szava tehát éppúgy lehet igei mint igenévi alak.

f) A mássalhangzó + *t* végű igék, amilyen a *teremt*, *tart*, *választ*, nem vesztették el a tövégi hangjukat — érthető fonetikai okokból — sem az igeidőjel, sem az igenévképző előtt, így a kódexekbeli *isten teremtette zsidó nyelv*, *te választottad zsidó nép*, *ő tartotta Jézus -t* elemű szava a tövéghangzó szempontjából éppúgy lehet igei alak is, mint igenévi.

g) A hangzótoldó-hangzóvesztő ige-tövek a régi nyelvben magánhangzós végű tövükhöz is vették az igenévképzőt és az időjelet egyaránt: *szerzette*, *örzötte*, *tékozolta*, *gyöttrötte*, így a kódexbeli *királya szerzette zsoltár* és *szerzöttem koronát* lehet igei és igenévi alak is.

Összegezve a *-t* formánsos szóalak tövére vonatkozó fejtegetéseinket, megállapíthatjuk, hogy a tőalak szempontjából a legtöbb kódexbeli adatunk

¹³ Vö. GuaryK. 128: „meñ itefnec čattanafa”.

ige is lehet meg igenév is. Kivétel csak a *b*) pontban tárgyalt tőcsoporthoz tartozó *isten adta*, meg a *laktad földet*, amelyekben mai szemmel határozottan igei alakot kell látnunk. Fel lehet tennünk, s ez talán több is, mint feltevés, hogy mindkét szókapcsolat már a kódexek korában is régi, alakjában megállapodott szókapcsolat volt, erre mutat az *isten*-nel alkotott ilyen szerkezetek régisége és gyakorisága s a *lakta föld*-nek aránylag szintén gyakori előfordulása (NyF. 47. sz. 31). Az a kérdés, hogy a kódexek korát megelőző időkből a *b*) pontban említett tőcsoporthoz tartozó igeik *-t* formánsos alakja és igeve hogyan viselkedett tőtanilag, és hogyan változott meg.

SIMONYI szerint a személyragos igevevekben is éppúgy kiesett a tővégi hang, mint ahogy a *z* végű igeik esetében láttuk: *isten odutta jók* > *isten adta jók*. „Az igeveveknél azonban, mivel az *isten-adta*-féléken kívül majdnem mindig csak ragtalan jelzőkül szerepeltek, a rövidített alak nem tudott általánosan elterjedni, innen a különbség az *írott, fonott, érdemlett*-féle igevevek s az *írt, font, érdemelt*-féle igeik között.” (NyF. 47. sz. 14) SIMONYI nézete valószínű, bár példái nem szerencsések. (Az *-l, -r* végű és a hangzótoldó-hangzóvesztő igevevek egyformán, vagy egyformán is viselkedtek a kódexekben, és még sokszor ma is az igenévképző meg az időjel előtt.) A bagonyai ráolvasások tőhangzós adata így SIMONYI felfogásának megfelelően a szabályos fejlődéstől eltérő változat.¹⁴ Ez vagy a régi tővéghangzós forma megőrzése lehetne, s így ebben az esetben fel kell tennünk, hogy a régiebb *var fogotta* és az újabb *var fogta* egymás mellett élt, vagy a már általános *var fogta* mellett a *fogott* ragtalan és *fogottak, fogottat, fogottnak* stb. jeles és esetragos igevevi alakok hatására — éppen az ezekkel való kapcsolat, tehát az igevevi jelleg stilisztikai értékű kidomborítása végett — jött létre. A lényeg: SIMONYI felfogása szerint az *isten adta* hangtani fejlődés útján kialakult szabályos igeveves szerkezet.

Feltehető az is, hogy a HB. és a bagonyai ráolvasások adatából valaki így következtet: *isten odutta az jókat* és *isten *odutta jók* > *isten adta az jókat* és *isten *adotta jók*; éppúgy *var *fogotta az lovat* és *var *fogotta ló* > *var fogta az lovat* és *var fogotta ló*. Miért van azonban *isten odutta* helyett *isten adta* Ebben az esetben az *adta* a szabályos fejlődéstől eltérő, az igeik alaki fejlődésének az útját követő szóalak.¹⁵

Ha az *isten adta* szerkezetben az *adta* eredetileg főnév volt (lásd később), az *istenadta*-ban a régi főnévi alak is megőrződhetett olyan tővéghangzó nélküli változatban, mint amilyent a *holtát, mentét, jártában, volta* stb. *-t* képzős főnevek, illetőleg gerundiumok őriznek (vö.: SIMONYI: NyF. 47. sz. 30—7; KÁROLY i. m. 13—4). A *lakta földet* szerkezethez különben is egészen közel állnak a *lakta földét*-félék (SIMONYI a JordK. adatának olvasására vonatkozólag is feltesz egy *lakta földét* olvasatot, helytelenül), ezek pedig SIMONYI szerint *-t* képzős főnevet tartalmaznak.

Végeredményben: akármilyen történeti előzmény után vagyunk is, a XV. században a mi szerkezeteinken kívül eső igevevek és igeik — ebben a tőtani csoportban — már eléggé elkülönültek alakilag egymástól — s az *isten*

¹⁴ A BORNEMISZA által leírt bájoló imádságok között is találtam egy hasonló, igen értékes adatot: „Tű se mehessetec... ez en adottam testbe, teremtettem lelekbe” (Órdógi kísértevek 1955-ös kiadás 134).

¹⁵ Azt hiszem, SIMONYI-nak kell igazat adnunk, hiszen még a XIX. századból is van olyan adatunk, amelyben tővéghangzó nélkül járul az igenévképző a tőhöz: „csak az segíthet a' meg haraptakon” (Dugonics, Példab. I, 130). S ez nem is olyan ritkaság.

adtá-ban igei alakot érezhettek. Ezt csak megerősíti a bagonyai ráolvasások adata, amely megkülönbözteti az igét az igenévtől.

B) Az *-a*, *-e* ~ *-ja*, *-je* személyrag

Mai köznyelvünkben az igenévhez általában a *-ja*, *-je* személyrag járul (lásd a II. 3. B) pontot). Régi nyelvünkben a *-ja*, *-je* személyrag használata ritkább volt. Első kódexeinkből például a következő adatokat idézhetem: BécsiK. 105: *o valasztottanac*; MünchK. 86: *istènnc valasztotta*; BécsiK. 26: *o meghagotta*.

Az *istenadta*-féle szerkezet sokszor jelzett szó nélkül is előfordul, ilyenkor az *adtá*-t nem vehetjük igealaknak, csak alkalmilag főnevesült igenévnek. Ilyen adataink is vannak *-a*, *-e* személyraggal, a későbbi időkből is (lásd az alábbiakban).

A régi nyelvre vonatkozólag a *-ja*, *-je* hiánya tehát nem jelentheti azt, hogy igei alakokkal kell számolnunk. A *-ja*, *-je* csak később lesz az igenévi alak jellemzőjévé. Az viszont érthető, hogy az újabban keletkezett *istenadta* félekbe a régi szerkezetek hatása miatt a személyrag *j* eleme nem kerül bele.

C) A többi személyrag

A következőkben az egész paradigmásort vesszük vizsgálat alá történeti szempontból. A kódexirodalom kora előtti adatok (*vette*, *ütte*, *fúttá*) — amint fentebb láttuk — mind egyes számú 3. személyűek. A kódexek adatai nyelvtani személy szerint csoportosítva — SIMONYI közlése alapján, vö. NyF. 47. sz. 239 — a következők: Egyes szám 1. személy: KazK. 34: „ueged az neköd *zórzöttem coronat*”; NagyszK. 148: „az aldot zerető *zylöttem fjamnak zent vereuel*”; 2. személy: CzechK. 187 (RMNy. II, 70): „az *te terömtötied zegeny bynős adamfyath*”; JordK. VIIIb: „Es adom the neked es te nemednek. te vtannad ez *te laktad feldet*, kanaannak mynden feldeeth”¹⁶; PozsK. 2: „*The valasztottad fydo neped mya meg fogattal*”; 2. „Az teen magadnak *walasztottad warofodban*”; 3. személy: SzékK. 181: „az ő *tötte dologban*”; NagyszK. 274: „az ő zerető *zülötte tartotta neuette aldot iefus*” (SIMONYI nál így: „Az ő szerette szülötte. . .”); ÉrdyK. 96: „eerdemlyök az *ew megh ygeertte bodogfagnak dychöfegeet*”; 129: „mynden *Isten atta yokat ember el feledne*”; 131: „zent *Mathe yrta kenyweenek heeted reezeeben*”; 327: „az *isten atta ydóóth*”; 384: „az *ew ween es ydew yarta rokonfaga*” 541: „chak az *wr isten teremötöte fydo nyelw* marad”; ÉrsK. 296: „Az *ysten Atta yokath*. . . ne tekozlyathok”; DöbrK. 15: „zent Daudid zidofagnak *kiral'a zezette zoltar*”.

Többes számú alakok a kódexirodalomban — legalábbis eddigi tudomásunk szerint — nincsenek. A XVI. és XVII. századból SIMONYI idéz két többes számú alakot is: 1. személy: „Hogy a szentek az ő könyörgésekkel *kivántunk* jókat nyerjenek minékünk” (Pázm.: Kal. 1613. Appendix XVII). 3. személy: „A gepidák az ő régi *laktok földökben*, úgymint a Tiszától fogva alsó Magyarországbán és Erdélyben menének” (Lisznyai Kovács Pál: Magyarok krón. 1692. 180). — Ezek mellé kell sorakoztatnunk azokat az adatokat is, amelyekben az egyes számú 3. személyű alaknak többes számú bővítménye van: „*más emberek szörzötte* könyvből vettem” (Frankovics: Hasznos könyv 1588.

¹⁶ Nem lehet az első adat is *feldet*, mint ahogy SIMONYI esetleg lehetségesnek tartja (NyF. 47. sz. 27).

51); „*méhek csinálta méz*” (Pázm. id. NyK. XV, 190); „*farlafai beszédek, aggnők költötte regék*” (GKat. Váltáság t. II, 1131); „*emberek nem lakta kietlenek lennének palotáink*” (Nyr. XXXVI, 40); „*az orvosok is hamisak, csak magok tette orvosok*” (Veresm.: Megtér. 221). A XVIII. és XIX. századból SIMONYI már több többes számú alakot tud idézni, ezek többnyire nyelvész vagy nyelvészkedéssel is foglalkozó íróktól vagy más tudós szerzőktől valók: 1. személy *-unk, -ünk* raggal: „*Mint a feljebb idéztünk példa mutatja*” (Akad. Értés. 1872. 23); „*A tanítás színvonalának emelésére szolgál a közlöttünk miniszteri rendelet*” (TanárKözl. 23 : 213); stb. — *-uk, -ük* raggal: „*Elértük már buzgón óhajtottuk boldogságunkat*” (Révai: Szép Toll 3 : 87); „*A felsoroltuk okadó kötőszók közül melyik minő okot jelel*” (Szarvas: Nyr. XXIV, 527); stb. — 2. személyre csak egy adatot közöl SIMONYI: „*Tűritek-e, hogy a m. színészet tekintélye éppen a ti választottátok tanács által fokoztassék le?*” (MGénius 10 : 682). — 3. személy: *-ok, -ök* raggal: „*Az a baj, hogy az ily alakokat csak akkor tudtuk használni, midőn a jelöltök főnév határozott volt*” (Takács István: Kísérlet három kérdés megfejtésére. 1869. 49); *-ák, -ék* raggal: „*Az eddig együtt jelölték fogalom*” (Szarvas: Nyr. XIII, 275); „*a kívánták szociális reform*” (PNapló 94. VII. 13 : 2), stb. Tárgyas ragozású igealakunk többes számú 1. személyű alakjára közöl adatot TOMPA (Nyelvünk a reformkorban 394—5), s megjegyzi, hogy tapasztalata szerint „*a többes szám 1. személy végződése itt sohasem a névszói -unk, -ünk, hanem az igei -uk, -ük.*” (I. m. 394.)

A nép nyelvében is járatosak voltak az *isten adta*-féle szerkezetek, de az adatok vallomása szerint inkább csak egyes számú 3. személyű használatban. A nyelvjárásokból gyűjtött kifejezések legfőbb típusai közé tartoznak az *isten* előtagú kifejezések (*isten adta, isten verte*), az *ette, rágta*-félék (*moly ette, szű rágta*) stb., a növénynevekben szereplők (*ördög harapta fű, isten átkozta tövisk* stb.), a szitkozódásokban szereplők (*ebadta, ördögadta, ragyaverte* stb.), de ezeken kívül sok más kifejezés, amely természeti tárgynak vagy embernek tömör és találó jellemzésére szolgál (*fű nőtte hely, madár látta kenyér, tigris szoptatta, sas szaggatta képű* stb.). A nyelvjárásokból ismeretesek a visszaható névmási előtagú szerkezetek is: *magam sütötte, magad sütötte, magunk sütötte kenyér* stb. (SIMONYI i. m. 17). Nyelvjárásból ismerünk például olyan alkalmi kifejezést is, mint a *Jézus monta szó* (Nyr. IV, 138). Első személyűek a *szerettem komámasszony, gyűlöltem egy ember*-féle kifejezések.

Legjobb költőink, s különösen azok, akik a nép nyelvéből is merítettek (Balassa, Baróti Szabó, Dugonics, Vörösmarty, Petőfi, Arany), használták e szerkezeteket, amelyek különösen alkalmasak arra, hogy versben tömören fejezzék ki a gondolatokat (A példákat lásd SIMONYI i. m.).

A legszorosabb értelemben vett mai nyelvünkben is használjuk e szerkezeteket, bár természetesen aránylag ritkán, hiszen régi nyelvünkben sem nyüzsgtek. A nép nyelvéből vagy az irodalomból közismertté vált és állandó formában összetapadt kifejezéseken (*istenadta, ebadta, madárlátta, napsütötte* stb.) kívül közkeletű például az olyan, mint a *Szovjetunió vezette békétábor, a munkás készítette áru* stb. Még újsághírben is találkozunk ilyen kifejezéssel: „*Magakészítette hegedűjét küldte el ajándékba. . .*” (Szabad Nép, 1956. júl. 22.) Tudós munkákban fel-felbukkan az *említettem, idéztem, felsoroltam* stb. szóval alkotott beszéd-tömörítő szerkezet: „*Amikor ő leírta azokat az idéztem sorokat*” (Mészöly: A HB. tárgyas alakjai 128); „*az említettem kis könyvhöz*” (Molnár Zoltán: Magyar Partizánokról: Csillag, 1956. márc. 530); „*az*

imént *ismertettük közzói adatok közül*” (Pais: A magyar őstörténet kérdései, Nyelvtud. Ért. 5. sz. 60). Általában költői szövegekben, tudományos, ismeretterjesztő vagy politikai írásokban, folyóirat- vagy újságcikkekben sokkal többször találkozunk e szerkezettel, mint ahogy talán gondolnók.¹⁷

Milyen tanulságok adódnak a paradigmasor tagjai szerint elrendezett adatok időrendben való felsorolásából?

1. Többes számú alakok a kódexek korából nem mutathatók ki. Ez nem jelenti azt, hogy nem is használhattak ilyeneket, de feltehető, hogy a legrégebbek az egyes számú 3. személyű alakok. Nem valamilyen ősrégi állapotra gondolok itt. A mi *istenadta*-féle szerkezeteinknek megfelelő szerkezetek a rokonnyelvekből még nagyobb számban mutathatók ki, mint nálunk. Ilyen szerkezetek a magyar nyelvnek egy régebbi, az ugor együttéléshez közelebb eső korában gyakoriak lehettek. Később ezek a szerkezetek — azt hiszem éppen a *-t -s* múlt idő és a kötőszavak kialakulása után — megfogyatkoztak, mert a *t-s* múlt és a mellékmondat pótolta őket.¹⁸ De néhány szókapcsolatban maga a szerkezet típus megőrződött, s ezek — általánosabb fogalmi tartalmúak lévén — 3. személyűek voltak. A nyelvemlékes korban ezek fordulnak elő a leggyakrabban, s a nyelvjárásokból úgyszólván csak ezekre vannak adataink.

2. Az egyes számú alakok személyragjai (*-m, -d, -a, -e*) megegyeznek — mind a birtokos személyragozási, mind a múlt idejű tárgyas ragozási paradigma személyragjaival, bár a birtokos személyragozásra jellemző *-ja, -je* személyrag a mi szerkezetünkben nem fordul elő (lásd előbb.)¹⁹

Az egyes számú alakok tehát pusztán személyragjaik alapján lehetnek igék is és igenevek is. Az egyes számban ugyanis mindkét paradigmasor megőrizte az eredeti névmási személyragokat.

3. A XVI., XVII. századból való néhány többes számú alak a birtokos személyragozási, vagy ha úgy tetszik, igenévi paradigmasorba²⁰ illik bele (*-nk, -ok*), és nem a tárgyas igeragozás ragrendszerébe (*-uk, -ük, -ák, -ék*).

4. A *magam, magad, maga sütötte kenyér*, valamint a *méhek csinálta méz*-féle szerkezetek határozottan a birtokos személyragozásra emlékeztetnek.²¹

5. A XVIII.—XIX. századi többes számú adatok többségükben tárgyas ragozású igealakok. Ezeknek későbbi megjelenésük teljesen valószínűvé teszi SIMONYI-nak azt a nézetét, hogy analógikusan jöttek létre, de a létrejött *mi idéztük, ti idéztétek*-féle alakokat nem bélyegezném meg.²²

¹⁷ Vö. pl. egy mai költő, Csanádi Imre verseiből idézett példákat: Nyr. LXXXI, 200. Az egyikben még az igenévi-igei jelző alanyi bővítményének is van jelzője: *vénfüzék-jelezte, keskeny szalagod* (Esztendők terhével 46). Két adat Németh László „Égető Eszter” című regényéből: *az álom kicsordította verejtéket* (203); *a férjfiak földözölte bajt* (732).

¹⁸ SZEPESY a következő fokozatokat állapítja meg a fejlődésben: 1. fok: *guta ütött ember*-típus (jelöletlen birtokviszony); 2. fok: *guta ütötte ember*-típus; 3. fok: *gutától ütött ember*-típus; 4. fok: *az ember, akit a guta megütött*-típus.

¹⁹ A mi szerkezeteink megfejtésében nem segít annak a vizsgálata, hogy a birtokos személyragozásnak és a tárgyas igeragozásnak mi is a végső összefüggése. Abban a korban, amikor a mi szerkezeteink, különösen pedig a többes számú alakok felbukkanak, már élesen elkülönül egymástól (éppen a többes számban) a kétféle paradigma.

²⁰ KELEMEN nem azonosítja a birtokos személyragozást az igenévi személyragozással (I. OK. VI, 170).

²¹ Saját nyelvérzékem szerint ma is szívesebben mondok *méhek csinálta méz*-et, mint *méhek csinálták méz*-et.

²² Saját nyelvérzékem szerint éppúgy mondanék *mi idéztük, ti idéztétek vers*-et, mint *mi idéztünk, ti idéztetek vers*-et.

6. Számításba veendő, hogy a XVIII—XIX. században számos *te mondád molnár, említém kritika*, sőt *ti tudjátok mesterség, előadandom szabályok*-féle szerkezet is járta, amelyekről tudjuk ugyan, hogy csak az *istenadta*-félék hatására keletkeztek, s mesterségesen terjesztették (például Faludi, Fogarasi, Brassai), mégis azt mutatják, hogy megalkotóik a mintául vett *istenadta* féleket is erősen igei értékűnek tartották.

7. SIMONYI ÉS SZEPESY, amikor összeállítják szerkezetünk teljes paradigmáját, csak a birtokos személyragos alakokat veszik tekintetbe. „Már most csak rá kell nézni ezekre az példákra — írja SZEPESY —, s rögtön látjuk, hogy nem lehetnek ig és összetételek” (i. m. 7). Ha azokra a példákra nézünk, amelyeket SZEPESY összeállított, valóban birtokos személyragos paradigmát kapunk. De a XVIII. és XIX. században és ma is a valóságos paradigmámasor ezt:

egyed szám	többes szám
1. sz. -m	1. sz. -unk, -ünk ~ -uk, -ük
2. sz. -d	2. sz. -tok, -tek, -tök ~ -átok, -íték
3. sz. -a, -e	3. sz. -uk, -ük ~ -ák, -ék

Ez pedig legalább annyira igeragozási paradigma, mint birtokos személyragozási.

D) A helyesírás

A XVIII. század végén és a XIX. század elején volt olyan helyesírási szabály, amely szerint az igenevet mindig *-tt*-vel kell írni, még mássalhangzó után is.²³ Az a kérdés, a mi szerkezetekben hogy jelölték a *-t*-t mássalhangzó után? Én ezt részletesebben nem tárgyalom, csak felhívom rá azoknak a figyelmét, akik újabb helyesírásunk történetével foglalkoznak. A fonetikus elv és a funkciójelölés elvének a harcát lehet itt jól megfigyelni. A tüzetes kutatás eredménye valószínűleg az lesz, hogy többen lesznek azok, akik *-t*-t írnak e szerkezetekben mássalhangzó után, bár egyébként az igenév *-t*-jét mindig hosszan írják. De hogy akadnak olyanok, akik a mi szerkezetünkben is *-tt*-t írnak mássalhangzó után, úgy, mint más szerkezetek igenevében, ezt bizonyítani tudom Kisfaludy Sándornak az Aurora 1822-i évfolyamában megjelent verseivel. Az egyik ilyen versrészletre TOMPA hívta fel a figyelmemet, s ebben találtam a következő *-tt*-s írásmódot: „szebb látni egy szép, jó, szelíd Asszonyt . . . Ki vére és édes teje Táplálta és nevelte kisdedit. . . Szeretni. . . Taníttya” (143). Ugyanebben a kötetben Kisfaludy Sándornak egy másik versében is találkoztam ezzel a helyesírási sajátsággal: „Egy lelkes, elmés, szép Leány. . . a' kinek Gúny's csalfaság kerülte keblét és agyát Ártatlan édes érzelem És gondolat foglallya csak” (uo. 142). Ha már most számításba vesszük, hogy Kisfaludy Sándor e kötetben az igeneveket következetesen *-tt*-vel²⁴ *dagadtt hasában: 28, fáradtt lováról: 31; furtagyú: 305, testté váltt lételét: 344*, az igéket pedig msh + *t*-vel írja (*tiporta: 23, megérdemelte: 26, nyakon ragadta: 34*,

²³ Vö. pl. Magyar ortografia, avagy írástudomány, . . . a' nemzeti oskolák' számára. 1816.

²⁴ Az egész kötetre nem jellemző, csak Kisf. S.-ra. Például Kisfaludy Károly *Elszört romok*-at (161), *dagadt kebellet*-t (218), Horváth Endre *méhelopásra Indult medvé*-t (212), Döbrentei Gábor *hervadt levelek*-et (206), és ugyanakkor a' *Királyára rohanntak elszeltyesztését*-et ír.

adta volt: 213), akkor világos, hogy Kisfaludy Sándor a mi szerkezetünk -t formánsos szavát igenévnék számította.

2. A szerkezet jelentése és használata a történeti adatok tükrében.

Szerkezetünk legalsó adatai között is van olyan, amelyben befejezetlen történés okozta állapotot jelent a -t, -tt formánsos szó: Serm. Dom.: „*zel futha nadath: arundinem vento agitata m*” (vö.: MünchK. 33: „*Zéltol ingando [!] nadat*”; JordK. 385: „*zel myat haylodozo nadat*”). Ilyen példák még későbbi korból: *szélhordozta falevél* (Pázmány), *szerettem Iréne leányom* (Faludi), *zsebtakarta kézzel* (Dugonics), *hadvészülte képpel, sors-üldözte Zalán* (Vörösmarty), *szél ringatta . . . ágon* (Petőfi), *csöndlakta vidékre, lombfedte hegyoldalak, jégfedte Kriván* (Jókai), *hótakarta csúcsai* (Gyulai), stb.

„A Székelyföldön . . . fűnöte és fűnötés, molyette és molyettés, molyrágta és molyrágtás egy és ugyanabban a jelentésben járják (vö. MTSz.)” — írja SIMONYI (i. m. 26), SZEPESY pedig az igenév + nomen possessoris képzős szerkezetekre rokonnyelvi példákat sorol fel (i. m. 25). A melléknévképzővel való ellátás mutatja, hogy melléknévi jelentést éreztek a -t, -tt elemes szóban. (Melléknévi igeneveinknek -s képzővel való ellátása megszokott jelenség: *nyúlós, szűrös, szőttes, kopottas, varrottas, viseltés* stb.)

Szerkezetünket párhuzamosan használták a személyragtalan, s így általában igenevesnek vett szerkezettel. Néhány példa: *isten áldott nap ~ isten áldotta nap, anyaszült meztelen ~ anya szülte meztelen, rozsa ett ~ rozsa ette, napsütött ~ napsütötte, hótakart ~ hótakarta, ebaidta kölyke ~ ebaidott kölyke* stb. Néha ugyanaz az író is változtatja a kétféle szerkezetet: „*hullám-mosott gazdag virány*” ~ „*álta halála vér-mosta fokán*” (Arany).

Az *istenadta*-féle szerkezet sokszor jelzett szó nélkül is előfordul, ilyenkor nem vehetjük igealaknak, hanem alkalmilag főnevesült igenévnék: „*Az én süttöttemből nem eszel*” (Gyarmati: Nyelvmester); „*jó ember volt az istenteremtette*” (Petőfi); „*Jobb az isten ölte, mint az ember vágta*” (Erdélyi: Köz.); „*Jobb a Krisztus főzte, mint a Krisztof melegítette*” (Dug.: Példab. II, 191); „*Leveled vettem munkáddal, te még a közelebből írottamat sem*” (Kazinczy: Levelei XII, 456); stb.

Az értelmezőszertü használat is inkább igenévi, mint igei jelleget ad a -t, -tt elemes szóznak: „*Ne higgy a leánynak, az istenadtának*” (Népdal); „*A HB. inkább erre a szentírási helyre, mintsem az Erdélyi felhoztára van alapítva*” (Hunfalvy: NyK. IV, 445).

A melléknév előtti használat is igenévi (melléknévi), jelleget mutat: *Szél hordtta eszű, Szél hordotta lábu* (Dug.: Példab. I, 114, 174); *te találtad arányu jegyvereket* (1826: Kuik-Döme 51).

Szerkezetünket párhuzamosan lehet használni a -tól, -től bővítőményes igeneves szerkezettel. Pázmány egyszer *szélhordozta falevél*-ről, máskor *széltől hordoztatott pehely*-ről beszél (SIMONYI, i. m. 25). Hogy a kétféle szerkezet között szoros kapcsolat volt, azt mutatják az ilyen keveredésből létrejött alakulatok (vö. SIMONYI i. m. 19, 28): „*Agiatok meg az mastul el vutte iozagot*” (VirgK. 70); „*Az Ősöktől vette nevével nagyra vagyton*” (Ungv. Tóth L.: Vers. 112).

A Pázmánytól idézett kétféle szerkezet viszont felhívja a figyelmünket egy olyan sajátságra, amely — az előbbi szempontokkal szemben — szerkezetünk -t, -tt formánsos szavának az igei oldalára mutat. A szenvedő értelmű -t, -tt képzős igeneveinket ugyanis kódexeinktől kezdve egészen a múlt száza-

dig igen gyakran használták szenvedő képzővel is: *megáldatott kenyér, levágott élő fa* stb. (vö. KÁROLY i. m. 118). A mi szerkezetünkben azonban szenvedő képzős igéből alakult szóalakot (*istenadatta* vagy *isten adatotta*-félét) sohasem találunk.²⁵

3. A szerkezet kialakulása és fejlődése (Összefoglaló áttekintés)

4) Szerkezeink finnugor megfelelőivel KLEMM (Pannonhalmi Évkönyv 1912: 276; TörtMondt. 395), FOKOS (Nyr. LXIV, 94—9) és SZEPESY (i. m.) foglalkozott részletesebben. FOKOS még az altáji nyelvek hasonló szerkezeteire is bővebben kitér.²⁶ Mindhármuk fejtegetése és adatközlése alapján annyi bizonyosan megállapítható, hogy eredetileg az ilyen szerkezetekben nominális jellegű szó volt. A *guta ütött ember* és a *guta ütötte ember*-féle szerkezet közül az első, tehát a személyragtalan az általánosabb a finnugor nyelvekben. Bizonyára ez lehetett az eredetibb szerkezet. Erről KLEMM-nek először az volt a véleménye, hogy nem birtokos szerkezet volt, hanem olyan alanyos szerkezet, mint a *farkas ordító (hideg)*, vagy a *lába fájó*, vagy az *esze veszett*. Később azután ezek a személyragtalan igeneves szerkezetek a tárgyas ragozású igealakok hatására személyragokat vettek fel (Pannonhalmi Évk. 1912. 276). FOKOS elfogadja KLEMM véleményének az első felét: azt, hogy a *guta-ütött* alanyos (tehát nem birtokos jelzős) szerkezet volt, de a *guta ütötte ember* kialakulására nézve más a véleménye (bár nem tartja lehetetlennek a szerkezetkeveredést sem). FOKOS szerint a *guta ütötte*-féle szerkezetben nomen actionis szerepel, az ilyen szerkezet birtokos jelzős szerkezet.²⁷ Nem egészen világos FOKOS-nál, hogy melyiket tartja eredetibbnek, bár az, hogy a *guta-ütött*-típusnál mindig az „ősi” jelzőt használja, valamint az az általa is ismert tény, hogy a finnugor nyelvekben a *guta-ütött*-típus a gyakoribb, arra enged következtetni, hogy ezt. Ugyanakkor igen szépen és meggyőzően fejtegeti, hogy a *guta-ütött* meg a *guta ütötte* szerkezetekben „a z igenév a határon áll a z ige és a névszó között és éppen ez teszi e szerkezteinket oly jellemzőkké.”²⁸ Igen tanulságosak e szempontból azok az esetek, amikor az igenév kétféleképp értelmezhető: akár igei, ill. igenévi állítmánynak²⁹ vehető, akár pedig a megelőző főnévvel jelöletlen birtokviszonyban álló nomen actionisnak fogható fel” (i. h. 96). „De ha nem az idg. nyelvtan kategóriái szerint nézzük ezeket a mondatokat [az előbb felsorolt sőr, oszmán, zürjén stb. példákat], hanem beleéljük magunkat az ősi ualt. észjárásba, és figyelembe vesszük az ualt. igenév természetét, hogy ti. ez egyfelől szinte igei szerepű, másfelől (melléknévi és főnévi szerepű) nomen agentis, nomen acti és nomen actionis is lehet, akkor már nem fogjuk ezt a szerkezetet föl-tűnőnek találni” (i. h. 97). SZEPESY szerint az eredeti ragtalan szerkezet nemcsak birtokos jelzős, hanem tulajdonságjelzős szerkezetnek is felfogható;

²⁵ Műveltető képzőket azonban igen, pl.: *a maga állította papírmalmokban* (Németh László: Kisebbségben IV, 263).

²⁶ Mind a finnugor, mind az altáji megfelelőkre említett már néhány példát SIMONYI is (NyF. 47. sz. 12, 15). SZEPESY sem KLEMM, sem FOKOS idevágó munkásságáról nem vesz tudomást!

²⁷ Ez volt SIMONYI legelső véleménye is, vö. Nyr. IV, 440.

²⁸ Én ritkítottam. K. S.

²⁹ Nem világos számomra az sem, hogy FOKOS miért beszél a *guta ütött ember* szerkezetben igenévi „állítmányról”, holott az *ütött* jelző. Ha ezt úgy érti, hogy a *guta ütött* ebből lett: *ez az ember guta ütött*, akkor viszont állítmány a személyragos főnévi alak is: *ez az ember guta ülete*.

tehát „osztják *töräm pãrdem* 'isten rendelte' lehet: *isten rendelése* vagy *isteni rendelésű*” (i. m. 9). Több példát említ arra is, hogy a rokonyelvekben a szerkezet 2. tagját az igenévképző után még melléknévképzővel látják el (i. m. 25—6).

KLEMM későbbi véleménye szerint (TörtMondt. 397) az *istenadta*-féle szerkezetben eredetileg eredményt jelentő főnév (nomen acti) volt, s ez birtokviszonyban volt a megelőző szóval, amelyen később meg is jelölték a birtokos személyét, s az új személyragos szerkezet együtt élt a régi ragtalannal. Midőn a mi melléknévi igenévünk kifejlődött a *-t* képzős nomen actiból, ez igenévet használták e szerkezetekben. Mivel az ilyen személyragos igenévek megegyeztek a tárgyias ragozású igealakokkal, ezért a nyelvérzék igealakoknak fogta fel az igenéveket, és tisztán tárgyias ragozású alakokat is alkalmazott e szerkezetekben.

KLEMM-nek ezt az újabb magyarázatát teljesen valószínűnek tartom. Ha elfogadjuk azt, hogy szerkezetünk finnugor örökség, már pedig ezt el kell fogadnunk, s ha elismerjük, hogy *-t-s* múlt idejű igealakunk magyar fejlődés, már pedig ezt el kell ismernünk, akkor világos, hogy a mi szerkezetünk eredetileg névszó i t e r m é s z e t ű volt. Hogy a *-t* elemű névszó pontosabban mi volt, s milyen mondattani viszonyban volt a megelőző szóval, ezt egyrészt aligha lehet pontosan meghatározni, de másrészt nem is szükséges, mert nem voltak élesen elhatárolt kategóriák. Ezt FOKOS szép elméleti fejtegetései is támogatják, de az az éles kettéválasztás, amit a kétféle szerkezet eredetéről mond (a *guta ütött*-ben igenév, a *guta ütötté*-ben nomen actionis³⁰ van, az előbbiben alany-állítmány, az utóbbiban birtokos-birtok viszony), mintha nem volna összhangban az általánosabb jellegű megállapításaival.

A *magam sütötte kenyér*, az *aggnők költötte regék*-féle nem egyeztető szerkezetek s a régebbi többes számú alakok is mintha azt mutatnák, hogy eredetileg birtokviszonyt fejezhetett ki a szerkezet. Ilyen birtokviszonyban igenév is lehetett, nomen acti is. A Nagykőrösről ismert *magam sütése kenyérfélék* mutatják, hogy lehetett a mi szerkezetünkben főnév. De igenév és főnév között még a nyelvemlékes korban sincsenek mindig éles határok, s még kevésbé lehettek azelőtt. Szép példája az igenév-főnév közti határ elmosódásának a kódexek korában a latin *creatura* szó fordítása. A Jókai-kódexben a *teremtett*-ben alkalmi főnévként használt igenévet kell látnunk, a következetesen hosszú *-t* jelölés miatt: 128: *teremtettet*: creaturam, 148: *teremtettek* 49: *teremtettek* stb. Az Apoc-kódexben jelzői szerepű igenév van: 56: *teremtet állatot*, 121: *teremtewth allatoth* stb. A Bécsi és a Münchener kódexben viszont főnévként fordul elő (Ezt mutatja a *t* rövidsége, a *t* előtti magánhangzó nyíltsága és a *t* utáni magánhangzó zártsága.): BécsiK. 31: „meden *teremtètcnec* vra: Dominus totius *creaturae*” (vö. SzékK. 61: „*teremteth* allatoknak vra”); MünchK. 121: *teremtètnèc* stb. (vö. KÁROLY i. m. 142).

B) Első adataink közül az *istenvetete* ~ *istenvette*, *menyütete* ~ *menyütete* párhuzam lehetővé teszi főnévi ~ igenévi (igei) párhuzam is. De a többi adataink mind igenévi (igei) alakok. A fejlődést úgy gondolom, ahogy KLEMM: az igenév alaki elkülönülése után szerkezeteinkben az igenévi és nem a főnévi alakot használták.

³⁰ Az is kiderül magának FOKOS-nak a fejtegetéséből, hogy nomen acti és nomen actionis között sem volt éles határ. Mégis a mi szerkezetünkkel kapcsolatban helyesebb *nomen acti*-ről beszélni (ahogy KLEMM teszi).

Ezt érthetővé teszi a szerkezet jellege. A *nomen acti* is, meg az igenév is befejezettséget jelöl. A *nomen acti* esetében azonban a befejezett cselekvés-történés testet ölt, a cselekvés eredménye többé-kevésbé elszakad magától a cselekvéstől-történéstől. Az igenév esetében a cselekvés-történés jelentéshez nem járul valami új, valamilyen tárgynak a jelentése, viszont a cselekvés-történés egy tőle jelentés szempontjából független tárgyra irányul (*cseppenet* = *nomen acti*; *cseppenet viz* ~ *cseppent viz* = igenév). Érthető, hogy a mi szerkezetünkben a tiszta cselekvésjelentést kifejező igenévre volt szükség annál is inkább, mivel még a cselekvés kiindulópontja is meg volt nevezve (*isten adatnyáj*), ami még inkább kidomborította a dinamikus mozzanatot. Ezzel szoros összefüggésben a jelzői funkció is igenevet kívánt és nem *nomen acti*t, hiszen amikor az igenév és a *nomen acti* alakilag elkülönülőben volt egymástól, az igenévi alak éppen a jelzői funkcióban alakult ki.

C) Az igei és igenévi alak sokáig egybeesett. Hogy amikor az igenévi alak kezd elkülönülni a *nomen acti* alakjától, mindjárt kialakul-e az igei használat is, ezt nem tudjuk. De akár mindjárt, akár később alakul ki múlt idejű igénk, ez alakilag azonos volt az igenévvél. Én is kevésbé tartom valószínűnek — éppúgy mint KLEMM is és FOKOS is —, hogy a mi szerkezetünkben csak ragtalan igenév szerepelt volna, s csak a ragos igealakok hatására járult volna később személyrag az igenévhez (*guta ütött ember* × *guta ütötte az embert* = *guta ütötte ember*). Valószínűbb az, hogy a mi szerkezetünkben is megvolt a személyragos alak éppen úgy, mint az igében, sőt esetleg még az ige elkülönülése előtt. A mi szerkezetünk személyragos igeneve és az ugyancsak személyragos ige között nem volt alaki különbség: **isten odutta gyermek* ~ **isten odutta az gyermeket*, ezért igealaknak is érezhették.

D) Az igenévi és az igei alak elkülönülésekor a mi szerkezetünk személyragos igenevei az igealakokkal együtt fejlődtek, a *guta ütött*-félék személyragtalan igenevei pedig az igenévi alakokkal együtt. Így áll elő a XIV—XV. századra az *isten adta adtájának* és az *istentől adott adott-jának* az alaki különbsége. Ennek az a következménye, hogy a mi szerkezetünk eredeti igenevét még inkább igének érzik. Persze jelentése, funkciója következtében igenévi jellege is megmarad. De általában nem cserélik fel az *istenadttá* az *isten adottjával* (mint a bagonyai ráolvasásokban, ami szórványos jelenség lehetett), mert az így kialakult félig igei, félig igenévi jelleg igen alkalmas volt annak a kettősségnek a kifejezésére, amellyel FOKOS jellemezte szerkezetünket. Így ha szerkezetünk eredetét illetően nem is fogadhatjuk el ARENDT-nek *unum (deus-dedit-íd) cor*-féle elméletét, múlt idejű igealakunk kialakulása után igen erősen érezhették a mi szerkezetünkben is az „igét” és az igés mondattal szemben, de mintegy azzal egyértékűen az igeneves szerkezet pregnánságát.

Igenévi és igei jelleget magábafooglaló, kettős arculatú szerkezetekre más példát is említhetünk. Első kódexeinkben gyakori a *vala dicsértetett*-típusú szerkezet, amely szórendjével igenévi, de szenvedő alakjával igei jelleget mutat; még szembetűnőbb a kettősség e szerkezet többes számú *valának megdicsértettek*-formájú változatában, s még ennél is különösebb vegyülékalkal a *valának megnyitattanak* és a *meg vannak számláltattanak*. (Részletesebben vö. KÁROLY i. m. 127 kk.)

E) A következő és utolsó lépés a szerkezet fejlődésében a tárgyias ragozású igealakok bekerülése a paradigmába, s így kétféle: birtokos (vagy ha úgy tetszik: igenévi) és tárgyias igei személyragok váltakozó használata. Az ilyen ragkeveredésre is említek két példát. Az egyiket Nagykőrös nyelvéből:

alhatnám, alhatnád, alhatnája, alhatnánk, alhatnátok van mellett a várt alak ez lenne : *alhatnájuk van*, pedig e helyett ez van : *alhatnák van* (NyF. 57. sz. 20—1). A másik példám a személyragos határozói igenevek köréből veszem. Itt a ragozási sor ez volt : *mondvám, mondvád, (mondvája), mondvánk, mondvátok, mondvájak*. De a szabályos *mondvájak* mellett mégis akad egy ilyen is : *mondvák*³¹ (KÁROLY i. m. 210).

*

Végeredményben a történeti elemzés is oda vezetett, amire a leíró elemzés útján jutottunk : a kettős szófajúsághoz. Csakhogy amíg a mai leíró szempontú vizsgálat minden szála e felé a kettősség felé mutatott, a történeti fejlődés kutatásában különbségét kellett tenni a kialakulás és a fejlődés korábbi szakasza, valamint az újabb szakasz között: eredeti a névszói jelleg, későbbi az igenevi-igei kettősség, s az igei jelleg kidomborodása újabb fejlődés eredménye.

KÁROLY SÁNDOR

³¹ Az összes adatot felsoroló SZILY ezt nem is vette számba, vö. MNy. VII, 442—3.